

The potential of the mosque in the public diplomacy of the Islamic Republic of Iran; Emphasizing the experiences of Muslim countries

Mohammad Hosein Shoaee , Assistant Professor, Department of Communication and Media, Faculty of Islamic Studies, Culture and Communication, Imam Sadiq University (AS). Email: shoaee@isu.ac.ir

ABSTRACT

Today, public diplomacy, in relation to the importance of culture and religion in the world arena, has created new close ties with policymakers and politicians. This article tries to analyze the possibility of interaction between mosque and public diplomacy by examining the conceptual and operational framework of this field which includes public diplomacy, cultural diplomacy and religious diplomacy. In this way, which has been done by the method of textual analysis, the alignment and the possibility of interaction between these two areas in the form of mosque diplomacy in the keywords of “the people of the destination country” as the audience of public diplomacy, “informing, influencing and persuading” as the goals and results of public diplomacy were confirmed in the political literature of modern public diplomacy. Mosque diplomacy is: using the mosque as a tool in public diplomacy. The instrumental use of the mosque in this area can take the form of: building or financing mosques and Islamic centers in other countries (especially non-Islamic). In Islamic countries or in countries that are predominantly Muslim, mosques are a form of nation-building. Mosques act as a means of visually demonstrating the nation’s attitude towards Islam. These magnificent buildings are located in the capitals of the Islamic world and compete with each other in beauty and grandeur. Throughout history, mosques have not only been places of worship, but their purpose has also been to promote the political doctrines and political will of progressive elites. The connection between the mosque and the place of caliphate and government in the early centuries of Islam indicates the convergence and subordination of religion and politics in the body of mosque diplomacy. Also, the multi-purpose capacities of mosques, which are aligned with the belief, moral and commandments of Islam in the three groups of vision, orientation and action, are presented as an attractive idea for attention in mosque diplomacy. In the end, while examining the policies and activities of some Muslim countries in the field of mosque diplomacy, a set of ideas and suggestions on three fundamental, political and practical levels for the Islamic Republic of Iran is presented.

Theoretical level (fundamental): At this level, attention should be paid to the relationship between the fundamental concepts of religion and foreign policy, religion and public diplomacy, and the propagation of religion and public diplomacy in the form of theoretical theories and approaches. The doctrine of the Islamic Republic at this level should be formulated by referring to the opinions of the leaders of the

revolution. A comparative study of Islamic-Iranian approaches with mainly Western approaches at this level can explain and analyze the foundations, concepts, and theoretical approaches well.

Political level (intermediate): The formulation of a document/policy for the internationalization of mosques in the real space as well as the virtual space can be placed at this level. Basically, the international reading and assessment of the mosque's capacity in the field of public diplomacy in the policy-making space should be considered in line with domestic and foreign policy. This document should, while utilizing the theoretical level (doctrine) in the strategies for selecting mosques and giving them an international attachment among the functions of the mosque in the first place, should consider their internationalization arrangement in the second place at the political level. Taking charge of this field in the form of an independent institution (given its importance and impact and successful foreign examples) or affiliated with relevant departments in the government sector such as the Ministry of Culture and Islamic Affairs, is also a political and strategic matter that must be thought about. Likewise, the institutional mapping of this field must be carried out at this level. In this sense, various related institutions must know and find their role and place in the map of mosque diplomacy of the country.

Practical level (objective): Creating movements and campaigns in the field of training religious diplomats with a focus on the mosque for foreigners (with due regard to goal setting) on the one hand and producing content with international order and system are among the issues that can be considered in the form of training, information and impact (in line with the goals of public diplomacy) in a skill-training manner at this level.

Key Words

Public diplomacy, cultural diplomacy, religious diplomacy, mosque diplomacy.

ظرفیت‌شناسی مسجد در دیپلماسی عمومی جمهوری اسلامی ایران؛ با تأکید بر تجربیات کشورهای مسلمان

محمدحسین شعاعی^۱

چکیده

امروزه دیپلماسی عمومی در نسبت با مهم شدن فرهنگ و دین در عرصه جهانی پیوندهای تنگاتنگ نوپدید را نزد سیاست‌گذاران و سیاستمداران پدید آورده است. این مقاله درصدد است تا با بررسی چارچوب مفهومی و عملیاتی این حوزه که شامل دیپلماسی عمومی، دیپلماسی فرهنگی و دیپلماسی دینی است، امکان تعامل مسجد و دیپلماسی عمومی را واکاوی کند. در این مسیر که به روش تحلیل متنی انجام شده است، همسویی و امکان تعاطی میان این دو حوزه در قالب دیپلماسی مسجد در کلیدواژه‌های «مردم‌کشور مقصد» به عنوان مخاطب دیپلماسی عمومی، «اطلاع‌رسانی، آگاهی بخشی، اثرگذاری و اقناع» به‌مثابه اهداف و نتایج دیپلماسی عمومی در ادبیات سیاستی دیپلماسی عمومی نوین مسجل‌گشت. همچنین ظرفیت‌های چندمنظوره مساجد که در سه‌گان بینش، گرایش و کنش همسو با ابعاد اعتقادی، اخلاقی و احکامی اسلام است، به عنوان ایده‌ای جذاب برای توجه در دیپلماسی مسجد مطرح می‌شود. در پایان، ضمن بررسی سیاست‌ها و فعالیت‌های برخی از کشورهای مسلمان در عرصه دیپلماسی مسجد، مجموعه از ایده‌ها و پیشنهادها در سه سطح بنیادین، سیاستی و عملیاتی برای جمهوری اسلامی ایران ارائه می‌شود.

واژگان کلیدی

دیپلماسی عمومی، دیپلماسی فرهنگی، دیپلماسی دینی، دیپلماسی مسجد.

مقدمه

درهم تنیدگی مفاهیم ذهنی و واقعیت‌های عینی در دو عرصه اندیشه و عمل، مسائل اجتماعی را پیچیده کرده است. یکی از مصادیق این در هم تنیدگی، مفاهیم دین و سیاست در عرصه ارتباطات بین‌الملل می‌باشد. دیپلماسی عمومی که صرف‌نظر از تعاریف متعدد و متنوع، به‌مثابه ابزاری برای سیاست خارجی کشورها مدنظر است، در روند تکاملی خویش، همزمان با تغییرات گسترده و شتابان جهانی که قسمت عمده آن مرهون فناوری‌های ارتباطی است، از حوزه‌ها و مؤلفه‌های گوناگونی سود می‌جوید. یکی از این حوزه‌ها، فرهنگ است که مطابق با چرخش فرهنگی از چندی پیش در کانون توجهات سیاستمداران واقع گشته است. در مسیر اهتمام و استفاده از فرهنگ، یکی از عناصر مهم آن به نام دین، برجستگی تام و تمامی پیدا کرده است. با چشم‌پوشی از رابطه شناسی میان دو مفهوم فرهنگ و دین که از منظر منطق صوری، در یکی از روابط اربعه (تساوی، تباین، عموم و خصوص مطلق، عموم و خصوص من وجه) جای می‌گیرد، بعد معناسازی و معنایابی فرهنگ در باور متجسم می‌شود که یکی از ابعاد سه‌گان دین (حداقل در برخی از خوانش‌های مربوط به دین اسلام) جای می‌گیرد. بر اساس توجه به فرهنگ (اولاً) و دین، یا در فرهنگ یا خارج از آن (ثانیاً) در دیپلماسی عمومی، مسئله این مقاله آن است که مسجد به‌مثابه نهادی که از اساس در دین و فرهنگ اسلامی نضج و نمو یافته است، چه ظرفیت‌هایی در این حوزه می‌تواند داشته باشد؟

برای پاسخگویی به این پرسش مهم که می‌تواند مسیری نوین و کمتر موردتوجه را ترسیم نماید، به روش تحلیل متن در قالب چارچوب شناسی مفهومی، به بازخوانی مفاهیم «دیپلماسی عمومی، دیپلماسی فرهنگی و دیپلماسی دینی» پرداخته می‌شود. در ادامه با امعان نظر به «دیپلماسی مسجد» از سویی و تجربه‌کاوی اجمالی از برخی کشورهای مسلمان از سویی دیگر، تلاش می‌شود تا چارچوب کلی امکان استفاده از ظرفیت‌های مسجد در دیپلماسی عمومی جمهوری اسلامی ایران طراحی، ترسیم و پیشنهاد شود.

پیشینه پژوهش

در موضوع مدنظر، کتاب «دیپلماسی مسجد» (موظف‌رستمی، ۱۴۰۱) را می‌یابیم. این کتاب در یازده فصل به «کلیات و تعریف مفاهیم، دیپلماسی مسجد و قدرت سیاسی، دیپلماسی مسجد در قرآن، سیره و سنت ائمه معصومین (ع)، دیپلماسی جهانی معابد و

مراکز دینی (کلیسا و مسجد)، نقش مسجد در جنبش سیاسی مهم تاریخ معاصر ایران، کارکردهای مسجد در حوزه سیاسی و امنیتی، عناصر مادی، معنوی، انسانی مسجد در ترویج کارکرد سیاسی، بستر و زمینه‌های فعالیت سیاسی در مسجد، اندیشه سیاسی با محوریت مسجد از منظر بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران، حرکت سوءسیاسی، تروریستی، ضدامنیتی و تخریبی در مسجد» می‌پردازد.

در ادامه به برخی از آثاری انگلیسی که به موضوع مرتبط است، اشاره می‌شود:

دیپلماسی مسجد در آسیای مرکزی: آغاز ژئوپلیتیک با محراب^۱: ایکروموف^۲ (۲۰۲۰) در این مقاله به بررسی چگونگی استفاده عربستان سعودی، ترکیه، ایران و قطر از دیپلماسی مساجد برای رقابت در جهت نفوذ و رهبری در آسیای مرکزی می‌پردازد. همچنین در ادامه، انگیزه‌ها، روش‌ها و تأثیرات سیاست‌های مربوط به مسجد آن‌ها را تحلیل می‌کند و راه‌هایی را برای تعامل سازنده و همراه با احترام با آن‌ها پیشنهاد می‌دهد.

دیپلماسی مسجدمساز ترکیه^۳: زیبرت^۴ (۲۰۱۵) در این نوشته به بررسی چگونگی استفاده ترکیه از دیپلماسی مساجد برای تقویت ادعای خود به عنوان رهبر جهان اسلام و الگوی دموکراسی و توسعه برای کشورهای مسلمان می‌پردازد. این اثر توضیح می‌دهد که چگونه اداره امور مذهبی ترکیه (دیانت) بودجه ساخت بیش از ۱۰۰ مسجد و مؤسسه آموزشی را در ۲۵ کشور در سراسر جهان تأمین کرده است و چگونه این امر بر روابط ترکیه با کشورهای میزبان و مسلمانان محلی تأثیر می‌گذارد.

چگونه اردوغان اسلام ترکی را صادر می‌کند^۵: گونول^۶ (۲۰۱۹) در این یادداشت استدلال می‌کند که رجب طیب اردوغان رئیس‌جمهور ترکیه دین را به ابزاری مهم در سیاست خارجی ترکیه تبدیل کرده است و هدف او ایجاد یک شبکه جهانی وفادار و همفکر است. کنشگران و نهادهای مذهبی در مورد چگونگی استفاده اردوغان از دیپلماسی مساجد، آموزش دینی، کمک‌های بشردوستانه و رسانه‌ها برای گسترش دیدگاه خود از اسلام و به چالش کشیدن رقبای خود، مانند عربستان سعودی بحث می‌کند. سیاست روابط اسلامی مراکش با جنوب صحرای آفریقا: این مقاله به بررسی چگونگی استفاده مراکش از دیپلماسی مساجد برای تقویت روابط اسلامی خود با

1. Mosque Diplomacy in Central Asia: Geopolitics Beginning with the Mihrab

2. Ikromov

3. Turkey's mosque-building diplomacy

4. Seibert

5. How Erdogan Exports Turkish Islam

6. Gonul

کشورهای جنوب صحرای آفریقا، به‌ویژه در زمینه تلاش برای پیوستن مجدد به اتحادیه آفریقا می‌پردازد و همچنین فرصت‌ها و چالش‌های دیپلماسی مساجد مراکش و اینکه چگونه بر روابط این کشور با سایر کشورهای آفریقایی و سازمان‌های منطقه‌ای تأثیر گذاشته است را مورد ارزیابی قرار می‌دهد.

کمبود آثار در قالب‌های علمی به زبان فارسی که به مسجد از منظر دیپلماسی عمومی و به صورت خاص با بررسی ادبیات مفهومی این حوزه و نیز مروری بر فعالیت‌های کشورهای مسلمان در این موضوع پردازد، نشان از نوآوری این اثر و در نتیجه اهمیت آن دارد. این در حالی است که وجود منابع متعدد در قلمرو دیپلماسی مسجد به زبان انگلیسی حکایت از جدیت سیاست‌های مربوط توسط کشورها در عرصه بین‌الملل دارد و به‌نوعی می‌تواند رهاورد جدی گرفته شدن این موضوع به‌صورت نظام‌مند در پیوند میان سیاست‌گذاری دینی و سیاسی برای مخاطب خارجی در جمهوری اسلامی ایران را به ارمغان آورد.

۳. چارچوب مفهومی

در این بخش، به ترتیب، مفاهیم «دیپلماسی عمومی، مسجد و دیپلماسی مسجد» مورد تحلیل و واکاوی قرار می‌گیرند. این واکاوی به‌صورت سیر منطقی که دایره مدار تاریخ تحولات و تطورات این مفهوم در عرصه عملی سیاست خارجی در جهان است، شامل: دیپلماسی عمومی، فرهنگ و دیپلماسی عمومی (دیپلماسی فرهنگی)، دین و فرهنگ و دیپلماسی (دیپلماسی دینی) خواهد بود.

۳-۱. دیپلماسی عمومی

اصطلاح دیپلماسی عمومی برای اولین بار در سال ۱۹۶۵، از جانب گولیون برای اشاره به ارتباطات معطوف به منافع ملی یک کشور از طریق برقراری ارتباط با مردم آن سوی مرزها وضع شده است (Cull, 2009: 19). دیپلماسی عمومی، طرحی دولتی برای نقش‌آفرینی در عرصه عمومی جهانی است که هسته آن را «ارتباطی هدایت شده با افراد خارجی، به‌منظور تأثیر گذاشتن بر افکار آن‌ها و سرانجام تأثیر گذاشتن بر دولت‌های آن‌ها» (گیلبوا، ۱۳۸۸: ۸۰) شکل می‌دهد. وزارت امور خارجه انگلستان، دیپلماسی عمومی را این چنین تعریف می‌کند: «آن چیزی است که ما از طریق همکاری با توده‌های مردم در خارج از کشور برای دستیابی به اولویت‌های بین‌المللی راهبردی خویش از آن بهره می‌بریم» (Fisher, 2009: 252).

دیپلماسی دربردارنده پروپاگاندا نیست، بلکه حاوی اطلاع یا آموزش دادن در راستای نیل به اهداف استراتژیک است و لذا بر روی مفهوم اقناع تمرکز می‌کند. (Hayden, 2015: 212). دیپلماسی عمومی لذا «مسیری است که با آن دولت، افراد خصوصی و گروه‌ها می‌توانند به صورت مستقیم یا غیرمستقیم بر افکار عمومی و موقعیت‌هایشان اثر گذارند و لذا در نتیجه بر تصمیمات سیاست خارجی کشور هدف اثر خواهند گذاشت» (Signitzer and Coombs, 1992: 138). این نوع از دیپلماسی، مشهور به دیپلماسی مسیر دو، تعامل غیررسمی میان بازیگران غیردولتی از جمله سازمان‌های غیردولتی، محققان، سازمان‌های بشردوستانه و مقامات سابق دولت است. (Cooper, 2013: 19)

۳-۲. دیپلماسی فرهنگی

حال یکی از ابزارهای مهم دیپلماسی که در فضای ارتباطات بین‌الملل نیز بسیار مطرح و استفاده می‌شود، «فرهنگ» است. به عقیده‌ی بسیاری از نظریه‌پردازان عرصه بین‌الملل، دیپلماسی فرهنگی نمونه آشکار و اعلای اعمال قدرت نرم است که برای کشورها امکان قدرت و اعمال نفوذ در کشورهای طرف مقابل را فراهم و به وسیله عناصر فرهنگی و ارزش‌ها و ایده‌ها، آنان را تشویق و ترغیب به همکاری می‌کند. بر اساس تعریف ژوزف نای قدرت نرم عبارت است از «قدرت و توانایی یک دولت در نیل به هدف‌های مطلوب از طریق ایجاد جذب و کشش و نه با به کارگیری قوه قهریه و زور». وی اعمال قدرت نرم را از طریق شیوه‌هایی مانند بسط و توسعه روابط با متحدان و روابط و تعاملات فرهنگی ممکن می‌داند. از دیدگاه نای چنین سیاستی در نهایت، موجب محبوبیت دولت‌ها نزد افکار عمومی کشور مقصد می‌شود و همچنین منجر به کسب حیثیت و اعتبار وجهه بین‌المللی برای دولت‌ها می‌گردد (Nye, 2003 به نقل از حسن خانی، ۱۳۸۴). مبانی دیپلماسی فرهنگی را به اختصار می‌توان در پنج عنوان خلاصه کرد:

- قدرت نرم؛
- سیاست‌های فرهنگی؛
- توجه به افکار عمومی؛
- توجه به شیوه‌های اقناع متقاعدسازی؛
- به کارگیری ابزارهای مناسب برای ایجاد اشتراک معنا (بشیر، ۱۳۹۵: ۱۹۵).

ژوزف نای مفهوم قدرت نرم را به عنوان «توانایی متقاعد کردن از طریق فرهنگ، ارزش‌ها و ایده‌ها» در مقابل قدرت سخت از طریق نمودی مانند قدرت نظامی بیان

کرده است. به عبارتی، قدرت نرم ابزاری در جهت جذب و اقناع می‌باشد. چی. ام. مایکل - معاون سابق شورای بریتانیا - روابط فرهنگی را «تشویق روابط مشترک بین نهادهای فرهنگی و آموزشی و افرادی را که عامل پیوند فکری، هنری و اجتماعی بین ملت‌ها می‌شود» تعریف می‌کند؛ وی معتقد به لزوم تفکیک بین دو اصطلاح روابط فرهنگی و دیپلماسی فرهنگی است. به این دلیل که دیپلماسی فرهنگی را صرفاً «وارد کردن فرهنگ در توافقنامه‌های بین‌المللی و استفاده از فرهنگ برای پشتیبانی مستقیم از دیپلماسی سیاسی و اقتصادی یک کشور» می‌داند (Mitchell, 1986: 81). در تعریف دیپلماسی فرهنگی آن را به معماری یک بزرگراه دوطرفه، تشبیه کرده‌اند که به‌منظور تأسیس کانال‌هایی برای معرفی شکلی حقیقی از ارزش‌های یک ملت و همچنین کوششی برای دریافت دقیق تصاویری واقعی از سایر ملل و درک ارزش‌های آن‌ها بیان شده است (Malone, 1988: 12). دیپلماسی فرهنگی یکی از حوزه‌های دیپلماسی می‌باشد که با استفاده از فرهنگ و هنر و آموزش، موجب ایجاد توسعه و پیگیری روابط با کشورهای خارجی می‌شود. به همین دلیل شیوه سودمندی می‌باشد که به‌موجب آن فرهنگ مختص به هر ملت به دنیای بیرونی فرهنگ یک ملت به ارائه می‌شود و ویژگی‌های مختص و ویژه‌ی فرهنگی یک ملت در سطح‌های دوجانبه و چندجانبه رواج می‌یابد (صالحی و محمدی، ۱۳۹۲: ۱۱۰).

مروری بر مطالب یادشده ما را به این نکته رهنمون می‌سازد که دیپلماسی عمومی به‌صورت عام و دیپلماسی فرهنگی به‌صورت خاص، با توجه به ظرفیت بالای فرهنگ و ارتباط وثیقی که با مسجد در ادبیات اسلامی دارد، کارکردهای گوناگون و اثرات مهمی را می‌تواند بر روی مخاطب خارجی و در نتیجه بهبود و ارتقاء سیاست خارجی کشور بر جای گذارد. ضمناً البته این پیچیدگی اقتضاء آن را دارد که در سیاست‌گذاری دیپلماسی فرهنگی به آن عنایت تام داشته باشیم.

۳-۳. دیپلماسی دینی

امروزه نقش مهم و پررنگ دین، قدرت دینی و بازیگران دیندار در نظام و سیاست بین‌المللی یک واقعیت است (علی‌خانی، ۱۳۸۸: ۱۲). از جمله شواهد قدرت دین، می‌توان به ظهور جنبشی با نام «احیاء دین» در اواخر قرن بیستم اشاره کرد که از موارد مطرح شده در آن، بحث برخورد و گفتگوی تمدن‌ها بود (اسپوزیتو، ۱۳۸۸: ۲۱). همچنین آمارها نیز از چنین نقش مهمی حکایت دارند. تا سال ۲۰۱۰، ۵۶ درصد مردم جهان خود را به یکی از سه دین ابراهیمی منتسب نموده‌اند. یک سوم جمعیت

جهان مسیحی، ۲۲ درصد مسلمان و حدود یک درصد نیز یهودی هستند. بودایی‌ها و هندوها و مومنان به ادیان چینی به ترتیب ۶/۸ و ۱۳/۷ و ۶/۶ درصد جمعیت جهان را تشکیل می‌دهند. حدود ۶ درصد نیز به سایر ادیان مؤمن هستند؛ بنابراین کمتر از ۱۱ درصد از جمعیت جهان بی‌دین می‌باشند (Brown, 2013: 17-18). همچنین وجود انواع بنیادگرایی، نه تنها در خاورمیانه بلکه در آفریقا، آسیای جنوب شرقی و شبه قاره هند که زمینه‌ساز تروریسم دینی^۱ - جهانی است، خود حاکی از مهم شدن اندیشه‌ها و آداب و سنن دینی در جهان معاصر است (هابرماس، ۱۳۸۸: ۱۵۹).

علاوه بر اینها، تجلی دین به‌مثابه پدیده‌ای فراملی که در عرصه سیاست‌های بین‌المللی ظهور یافته است را می‌توان در موضوعاتی مانند نوآینی، حقوق بشر (عام) و حقوق دینی (خاص) رهیابی کرد. (فوکس و ساندر، ۱۳۸۸: ۳۷۸). همچنین، افزایش تعداد افراد «مذهبی‌تر» در سه دهه گذشته که بیشترین سهم از آن مسیحیان پروتستان و مسلمانان بوده است، نیز نشانه‌ای مهم از احیاء دین در دهه‌های اخیر در سطح جهانی است. (اسنایدر، ۱۳۹۳: ۱۸۳) پیتربرگر، سالیانی پیش، در گفتگو با مجله نیویورک تایمز، خطاب به روشنفکران غرب، گفته است: «در قرن بیست و یکم، افراد دینی که احتمالاً در گروه‌های کوچک ظاهر می‌شوند، گردهم می‌آیند تا در مقابل فرهنگ سکولاریستی جهان‌گستر مقاومت کنند» (اسنایدر، ۱۳۹۳: ۴۵).

طرح اندیشه‌ای چنین موضوعاتی، نشان از وجود واقعی دین و اثرگذاری آن در برهم کنش‌های اجتماعی میان مردم در جهان امروز دارد. در این خصوص، دین نفوذ زیادی در جامعه آمریکایی دارد، به‌طوری‌که بیش از ۸۵ درصد از آمریکایی‌ها، یعنی بیش از دوسوم از آن‌ها معتقدند که دین بخش مهمی از زندگی روزمره‌شان را تشکیل می‌دهد (Pew Forum, 2008). «در آمریکا، برخلاف اروپا، موج عرفی شدن (سکولاریزاسیون) روند چندان فزاینده‌ای نداشته است» (هابرماس، ۱۳۸۸: ۱۶۱)؛ بنابراین در همین ابتدا می‌توان دریافت که چون در آمریکا دین جایگاه مردمی دارد، از آن می‌توان به‌مثابه ابزاری جهت اقناع سیاست خارجی کشور برایشان استفاده کرد.

به باور پیتر استینفلز^۲، تلاش برای فهم ایالات متحده بدون توجه به نقشی اعتقادات دینی در آن، مانند کوشش برای فهم آفریقای معاصر بدون عنایت به واقعیت‌های

1. Religious Terrorism

۲. فعالیت‌های تروریستی در اوایل دهه ۱۹۸۰ م، به یک الگوی دینی تغییر جهت دادند. بیشتر گروه‌های فعال تروریستی در اواخر دهه ۱۹۹۰، وابسته به گروه‌های دین محور بوده اند که تمایل زیادی به استفاده از دین داشته‌اند (فوکس و ساندر، ۱۳۸۸: ۳۷۸)

3. Peter Steinfels

استعماری آن است (Clarck, 1984: 58). از جمله این اعتقادات را می‌توان در این گزاره یافت که «بیشتر آمریکاییان معتقد هستند که تفوق تاریخی و نهادهای سیاسی آمریکا به آن‌ها حقی خدادادی است تا تمدن خود را به سرتاسر قاره آمریکا و جهان گسترش دهند» (Roark, 2005: 128).

دو قرن پس از انتشار کتاب توکوویل مذهب همچنان یکی از ارکان مهم سیاست داخلی و خارجی آمریکا می‌باشد. والتر مک دوگال در کتاب «سرزمین موعود، دولت صلیبی» سیاست خارجی آمریکا را بر اساس تقسیم‌بندی عهد عتیق و عهد جدید انجیل به «انزواگرایی»^۱ و «توسعه‌طلبی» دسته‌بندی می‌کند. به نوشته او نگرانی آمریکا در قرن اول حیات خود این بود که آیا این کشور جدید می‌تواند به وجود مستقل خود ادامه دهد یا خیر. به همین جهت نسل اول رهبران این کشور سیاست‌های انزواجویانه‌ای را در پیش گرفتند که در راستای آموزه‌های عهد عتیق انجیل بود. در این دوره آمریکا «سرزمین موعود» خوانده می‌شد؛ اما از اواخر قرن هجدهم به بعد که مصادف با افزایش قدرت و ثروت آمریکا شد، این کشور به تدریج به سوی سیاست‌های امپریالیستی یا بین‌المللی‌گرایی^۲ روی آورد. در این دوره آمریکا با استناد به تعالیم عهد جدید انجیل و تحت عنوان «دولت صلیبی» که باید جهان را نجات دهد، ظاهر شد. به‌زعم مک دوگال در این دوره بسیاری از تصمیم‌گیری‌های اساسی آمریکا نظیر اعلام جنگ و صلح به بهانه و یا انگیزه‌های مذهبی صورت گرفت.

آن‌چنان‌که دوگال تبیین می‌کند، لذا رابطه مهم و مؤثر میان باورهای دینی و استراتژی‌های ارتباطاتی سیاست خارجی روشن می‌شود. این در حالی است که ارتباط بین ارزش‌های دینی و منافع ملی در سیاست خارجی آمریکا یکی از موضوعاتی است که اندیشمندان حوزه بین‌الملل درباره آن اختلاف نظر دارند. برخی معتقدند که سیاست خارجی آمریکا همواره بر اساس منافع ملی بوده و دین معمولاً در لایه رویین و در مقام توجیه بوده است؛ این در حالی است که برخی دیگر نظیر مایکل والزار^۳، استاد دانشگاه پرینستون، بر این عقیده‌اند که «گسترش ارزش‌های دینی از ارکان سیاست خارجی آمریکا بوده و اغلب از «منافع ملی» برای توجیه و عقلانی جلوه دادن این سیاست‌ها استفاده شده است»؛ بنابراین دین در دیدگاه

۱. در این رویکرد که به درون-داخل عنایت دارد، منافع باید تعهدات را تعیین کند؛ لذا غالباً در سیاست بین‌الملل این رویکرد، مونولوگ رخ می‌دهد.

۲. در این رویکرد که حضور فعال در عرصه بین‌المللی را به دنبال دارد، تعهدات تعیین‌کننده منافع ملی است و لذا رویکردهای گفتگویی اهمیت پیدا می‌کند.

3. Michael Walzer

اول، در مقام خادم سیاست خارجی است که وظیفه توجیه و اقناع سیاست‌ها را برعهده دارد و در دیدگاه دوم، برعکس، در مقام مخدوم سیاست خارجی است که وظیفه تبیین سیاست خارجی را برعهده‌دار است. شاید صدور یک حکم کلی در این زمینه دشوار باشد و جواب آن نیز در دوره‌های مختلف متفاوت باشد؛ اما آنچه بسیاری از صاحب‌نظران در مورد آن توافق دارند این است که «از یازده سپتامبر ۲۰۰۱ به بعد سیاست خارجی آمریکا نه فقط از منافع ملی بلکه از ارزش‌های مذهبی نیز فراتر رفته و جنبه ایدئولوژیک پیدا نمود. یکی از تأثیرات مهم این ذهنیت مذهبی و ایدئولوژیک، سیاه‌وسفید دیدن کشمکش‌های بین‌المللی و دوگان سازی‌های افراطی خواهد بود. از این رو، شاید تعجب‌آور نباشد که بسیاری از سیاستمداران آمریکا تنش‌های جهانی را با عباراتی نظیر مبارزه «خدا با شیطان»، «خیر با شر»، «بهشت با جهنم»، «ظالم با مظلوم» و «روشنایی با تاریکی» توصیف کرده‌اند»^۱.

بر این اساس، سیاست خارجی ایالات متحده در دهه اول قرن بیست و یکم توسط دین تحت سلطه قرار گرفته است به طوری که برای بیشتر نیمه دوم بیستم، عدم تمکین از چنین سلطه‌ای امکان‌پذیر نخواهد بود. حمله القاعده به آمریکا در سپتامبر ۲۰۰۱، تهاجمات آمریکایی در افغانستان و عراق، صعود ستیزه جویان اسلام‌گرا و سرنگونی پوپولیست‌های متحدان آمریکا در خاورمیانه، توجه همه به اهمیت بازیگران مذهبی را جلب کرد. برای بسیاری، علاقه دانشگاهی نسبت به بررسی اسلام افراطی و تلاش‌های دولت‌های غربی و مخصوصاً ایالات متحده در جهت غلبه بر اسلام‌گرایی از طریق راه‌اندازی «جنگ علیه تروریسم» در تظاهرات‌های مختلف و حمایت از اعراب غربی در خاورمیانه موضوعیت پیدا کرد. این در حالی است که به‌رغم اینکه علاقه زیادی به ظهور عناصر حق مسیحی به‌عنوان بازیگران سیاسی خارجی نیز وجود دارد، تاکنون توجه کافی به نقش افزایشی نهادها، سازمان و کنش‌های دینی در تحقق اهداف سیاست خارجی ایالات متحده نشده است. هرچند که محققان و دانشمندان علوم سیاسی روابط بین‌الملل آمریکا امروزه بر اساس ابعاد دینی- مذهبی به سیاست خارجی، به‌ویژه در زمینه دیپلماسی و کمک و توسعه در خارج از کشور، مشغول به فعالیت هستند. (Marsden, 2012:953) همچنین به نظر می‌رسد، اگر اهداف سیاست خارجی آمریکا را در سه دسته «بلند، میان و کوتاه‌مدت» تقسیم کنیم، وجه مؤلفه‌ای مهم هر کدام را به ترتیب می‌توانیم «هویت، امنیت و موفقیت» در نظر بگیریم. در بخش هویت، مؤلفه‌های حیات‌بخش و قوام‌آمیز زندگی آمریکایی در بُعد فرهنگی مدنظر است که

ریشه در ارزش‌های آمریکایی دارد. بخش امنیت متمایل به ابعاد اطلاعاتی و امنیتی دارد. بخش آخر با غلبه وجهه اقتصادی ناظر به تولید و توزیع سرمایه‌داری است. به باور نگارنده، اهمیت دین و منظومه آن (عقاید، آداب، نهادها، رهبران و افراد دینی) از آن روست که می‌تواند در هر کدام از این مؤلفه‌ها و ناظر به سه دسته اهداف سیاست خارجی نقشی پررنگ را ایفاء کند.

جدول ۱. اهداف و مؤلفه‌های سیاست خارجی

اهداف سیاست خارجی	مؤلفه‌ها	وجه مؤلفه‌ای	قدرت
بلندمدت	هویت	فرهنگی	نرم
میان‌مدت	امنیت	سیاسی	سخت
کوتاه‌مدت	موفقیت	اقتصادی	هوشمند

از مجموع آنچه آمد می‌توان در قالب یک حقیقت مسلم، به وجود دو رویکرد کلی متفاوت و در ادامه یک نتیجه مشترک حکم کرد. حقیقت مسلم، امروزه جایگاه و پایگاه داشتن دین در جهان به صورت عام و در امریکا به مثابه یکی از دو مورد مطالعه به صورت خاص است. بر این اساس، دین در سطوح مختلف فردی - اجتماعی کارکردهای متنوعی مانند معنابخشی، هویت‌سازی، الگومداری، انسجام عمومی، بسیج مردمی و... را بر عهده دارد. علاوه بر سطح عامه مردم در قالب افکار عمومی، رگه‌هایی از وجود باورهای دینی در شکل‌های مختلف کم (سنت دینی) و زیاد (ایدئولوژی دینی)^۱ در سطح سیاست‌گذاران دارای پست و وظیفه نیز مشاهده می‌شود. این سطح، بر خلاف سطح پیشین، می‌تواند نتیجه ایده‌ها و باورهای دینی خود را بر اساس انجام یا فقدان ملاحظه مخاطب در قالب سیاست‌هایی که تصویب می‌کند، به منصفه ظهور رساند. لذا در این مقام، خودبه‌خود به دو رویکرد متفاوت می‌رسیم. در رویکرد اول، از دین در سیاست خارجی به مثابه یاریگر استفاده می‌شود. در این مقام، دین توجیه‌کننده پسینی سیاست‌های پیشینی است. سیاست‌گذار در این مقام، با اطلاع و اعتراف به نقش دین در افکار عمومی جامعه خودی و نیز جامعه هدف مورد دیپلماسی، تلاش می‌کند تا وجه مشروعیت و اعتباربخشی سیاست‌هایش را از دین اخذ کند. در رویکرد دوم، اما دین به مثابه بازیگر، آن هم بازیگر اصلی در طراحی و اجرا سیاست‌های خارجی نقش

۱. احترام به دین همانگونه که هست و نه استفاده از آن به عنوان یک ابزار ایدئولوژیک در قالب مفهوم امنیت زدایی دین توسط لاستن و ویور مطرح شده است. در این معنی، اگر گفتمان‌های دینی جدی گرفته شوند، مخالف هر نوع ابزارسازی توسط یک طرف در منازعه هستند (هازن کولور، ۱۳۸۸: ۲۶۵).

ایفاء می‌کند. چارچوب طراحی و تدوین سیاست خارجی لذا در این مقام، از اساس ریشه در باورهای دینی دارد و دین تبیین و تشریح‌کننده پیشینی سیاست‌های پسینی خواهد بود. بر اساس توجه به حقیقت مسلم گفته شده و این دو رویکرد، می‌توان در مقام نتیجه مشترک، به نقش‌آفرینی دین در عرصه سیاست خارجی کشورها و ازجمله امریکا نائل آمد. قدر متیقن این دو رویکرد، استفاده از دین، چه در مقام پیشینی و یا مقام پسینی، در سیاست خارجی است.

جدول ۲. جدول دین و سیاست خارجی (رویکرد، نقش و رتبه)

دین و سیاست خارجی		
رتبه دین	نقش دین	رویکرد
پیشینی	بازیگری	سیاست خارجی دین مبنا
پسینی	یاریگری	سیاست خارجی دین آمیز
تعامل دین و سیاست خارجی		وجه اشتراک

۴. دیپلماسی مسجد

برای رسیدن به مفهوم دیپلماسی مسجد، مضاف این ترکیب (دیپلماسی) را در نظامی منطقی همسو با تطورات زمانی بررسی کردیم. اینک ضروری است تا پیش از ورود به مفهوم شناسی دیپلماسی مسجد، نگاهی اجمالی به مضاف‌الیه (مسجد) نیز انداخته شود. از فعال‌ترین نهادهای دینی در اسلام محسوب می‌شده که به عنوان مهم‌ترین کانال ارتباطات اجتماعی، همواره به‌عنوان منبع حرکت‌های فرهنگی و معنوی عمل نموده و نه‌تنها در بعد تزکیه معنوی، بلکه به‌عنوان منبع دانش و اطلاعات مربوط به جامعه، آحاد مردم را تغذیه می‌کرده است (Molana, 1996: 148). در این زمینه می‌توان از نگاه و اندیشه رهبر معظم انقلاب سود جست.

جدول ۳. مضامین مسجد در نگاه رهبر معظم انقلاب

ردیف	محتوا	تاریخ
۱	هسته مقاومت فرهنگی و نظامی؛ حصار و خاکریز فرهنگی	۱۳۹۵/۰۵/۳۱
۲	مسجد پایگاهی بر محور ذکر و نماز پایگاه مسائل اجتماعی و نیز پایگاهی برای همه‌ی مسائل نیک مانند انسان‌سازی، خودسازی، مقابله با دشمن، تمدن‌سازی و بصیرت‌افزایی.	۱۳۹۵/۰۵/۳۱
۳	مسجد ابتکار اسلام	۱۳۹۵/۰۵/۳۱

ردیف	محتوا	تاریخ
۴	منشأ آثار بزرگ و نهضت‌ها و حرکت‌های اسلامی بزرگ	۱۳۷۵/۱۰/۱۹
۵	مسجد مرکز همه تصمیم‌گیری‌های مهم و کارهای بزرگ	۱۳۷۵/۱۰/۱۹
۶	مسجد به‌عنوان یک پایگاه دین، عبودیت و معرفت	۱۳۷۵/۱۰/۱۹
۷	مسجد، هم‌مدرسه، هم دانشگاه، هم مرکز تفکر و تأمل، هم مرکز تصفیه روح، هم مرکز خلوص و مرکز اتصال بنده به خدا	۱۳۷۵/۱۰/۱۹

محوریت مسجد در سیره نبوی (ص)، چندمنظوره بودن مسجد در عصر پیامبر (ص)، رویکرد تطبیقی میان مسجد و کلیسا (فرخی، ۱۳۹۳) از ظرفیت‌های مفهومی مسجد در نگاه معظم له است.

با نگاه اجمالی به ظرفیت‌شناسی مسجد در نگاه دینی (مبتنی بر اندیشه رهبر معظم انقلاب) اینک به بررسی دیپلماسی مسجد می‌پردازیم.

دیپلماسی مسجد عبارت است از: استفاده از مسجد به‌عنوان ابزاری در دیپلماسی عمومی. استفاده ابزاری از مسجد در این حوزه می‌تواند قالب‌هایی به سان: ساخت و یا تأمین مالی مساجد و مراکز اسلامی در کشورهای دیگر (خاصاً: غیر اسلامی) باشد. در کشورهای اسلامی یا در کشورهایی که اکثراً مسلمان هستند، مساجد یکی از گونه‌های ملت‌سازی^۱ است. مساجد به‌عنوان وسیله‌ای برای نشان دادن بصری نگرش ملت نسبت به اسلام عمل می‌کنند. این بناهای باشکوه در پایتخت‌های جهان اسلام قرار دارند و در زیبایی و بزرگی با یکدیگر رقابت می‌کنند. در طول تاریخ، مساجد نه‌تنها محل عبادت بودند، بلکه هدف آن‌ها ترویج دکترین‌های سیاسی و اراده‌های نخبگان پیشرو نیز بوده است. پیوند میان مسجد و محل خلافت و حکومت در سده‌های نخستین اسلام، نشان‌دهنده تلاقی و تعاطی امر دین و سیاست در کالبد دیپلماسی مسجد را می‌توان نمایان سازد.

در دنیای مدرن، مساجد برای ارتقای منافع ژئوپلیتیکی کشورهای پیشرو مسلمان یا به‌عبارت‌دیگر به ابزاری مؤثر برای سیاست «قدرت نرم» تبدیل می‌شوند. در سال‌های اخیر کشورهایمانند عربستان سعودی، ترکیه و قطر در سراسر جهان از ساخت هزاران مسجد و همچنین مدارس و مراکز مذهبی از طریق بنیادهای خیریه مختلف حمایت مالی کرده‌اند. این فعالیت خیریه نه‌تنها با هدف ایجاد فضایی برای اقامه نماز مسلمانان انجام می‌شود، بلکه در برخی موارد، اصول و اصول اولیه تفکر اسلامی محلی

را که در یک کشور خاص توسعه یافته است، به چالش می‌کشد. متخصصان نام این قلمروی خاص در دیپلماسی را «دیپلماسی مسجد» گذاشته‌اند. (Ikromov, 2020).

پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، کمبود محسوس مساجد در آسیای مرکزی نمایان شد. جمهوری‌های ضعیف و جوان از نظر اقتصادی ظرفیت ساخت مساجد را نداشتند و برای حل این مشکل به کمک کشورهای مسلمان متکی بودند. عربستان سعودی و ترکیه در این زمینه کمک مستقیم کردند. بر اساس داده‌های سال ۱۹۸۹، ۳۰۰ مسجد در سراسر اتحاد جماهیر شوروی فعالیت داشتند. تا سال ۱۹۹۳، با کمک حامیان مالی، تعداد مساجد تنها در ازبکستان به بیش از ۶۰۰۰ رسید.

به‌رغم این واقعیت که از دهه ۲۰۰۰ ساخت مساجد تحت حمایت خارجی به‌شدت توسط دولت تنظیم می‌شد، اکنون مقررات اکثر مساجد مرکزی در منطقه آزاد شده است تا امکان ساخت و ساز با مشارکت خارجی فراهم شود.

در اینجا مناسب است که وجوه اشتراک و افتراق دیپلماسی مسجد را در مقایسه با دیپلماسی کلیسا که نمونه مشابه دینی است، واکاوی نماییم. این دو نوع دیپلماسی، هر دو شکلی از دیپلماسی مبتنی بر دین هستند که عبارت است از استفاده از بازیگران، نهادها و ارزش‌های مذهبی برای ترویج نفوذ فرهنگی و سیاسی در سیاست خارجی. دیپلماسی مبتنی بر دین می‌تواند شامل گفتگوی بین ادیان، کمک‌های بشردوستانه، ایجاد صلح و تبادل فرهنگی میان جوامع مختلف مذهبی باشد. هم دیپلماسی کلیسا و هم دیپلماسی مساجد توسط کشورها و سازمان‌های مختلف برای پیشبرد منافع و ارزش‌های خود در عرصه جهانی استفاده شده است. با این حال، دیپلماسی کلیسا و دیپلماسی مساجد نیز تفاوت‌هایی دارند (Lehmann & McLarren, 2023) مانند:

- دیپلماسی کلیسا معمولاً به فعالیت‌های دیپلماتیک کلیساهای مسیحی به‌ویژه کلیسای کاتولیک رومی و کلیساهای ارتدکس اشاره دارد. دیپلماسی مساجد معمولاً به فعالیت‌های دیپلماتیک کشورهای مسلمان، به‌ویژه کشورهای پیرو فرقه‌های شیعه و سنی اسلام اطلاق می‌شود.
- دیپلماسی کلیسا اغلب توسط رهبران مذهبی مانند پاپ، اسقف اعظم یا اسقف اعظم رهبری می‌شود که دارای درجه بالایی از اقتدار و مشروعیت در کلیساهای مربوطه خود هستند. دیپلماسی مساجد اغلب توسط رهبران سیاسی مانند پادشاهان، رؤسای جمهور یا نخست‌وزیران رهبری می‌شود که از قدرت و نفوذ بالایی در کشورهای متبوع خود برخوردارند.

- دیپلماسی کلیسا بیشتر بر ارتقای حقوق بشر، دموکراسی و عدالت اجتماعی و همچنین حفاظت از محیط‌زیست و میراث مذهبی متمرکز است. دیپلماسی مساجد بیشتر بر ارتقای ارزش‌های اسلامی، دکترین و همبستگی و همچنین حفاظت از امنیت و ثبات جهان اسلام متمرکز است.

طبعاً مرتبط با فضای دیپلماسی عمومی، اهدافی مانند بهبود تصویر و ارتقای نفوذ فرهنگی و سیاسی مدنظر خواهد بود. البته بسته به زمینه و انگیزه کشورهای حامی، این امر می‌تواند کشورهای غیرمسلمان را به شیوه‌های گوناگون تحت تأثیر قرار دهد. برخی از این موارد عبارت‌اند از:

ایجاد فرصت‌هایی برای گفت‌وگو و همکاری ادیان: آن‌چنان‌که در بخش پیشین آمد، اساساً ما در قلمروی مفهومی که خود را در عرصه عینی سیاست‌گذاری نیز در ایالات متحده آمریکا (زمان دولت اوباما) نشان داده است، با قلمرویی به نام «دیپلماسی گفتگوی بین ادیان» مواجهیم. چه نیکو است که مبتنی بر آموزه‌های دعوت و تبلیغ در اسلام و با عنایت به کارکردهای مختلف مسجد که در متون اسلامی به‌وفور آمده است، بتوانیم از مسجد به‌عنوان مکان و بستری برای گفتگوی بین مذهبی و بین‌ادیانی استفاده نماییم.

تبلیغ دین: با توجه به همسوگرایی دین در ابعاد اعتقادات، اخلاق و احکام با سه گان‌نگرشی در ابعاد بینش، گرایش و کنش، امکان استفاده از گونه‌های مختلف تبلیغ دین (در قالب‌های مستقیم و غیرمستقیم) با محتوای گوناگون در بستر مسجد برای مخاطب خارجی وجود دارد. تیپولوژی انواع مساجد در شهرهای مختلف کشور، افراد شرکت‌کننده در آن و انواع رویدادهای برگزار شونده در مساجد، می‌تواند دست‌مایه انواع تولیدات تبلیغی برای فضای مجازی را نیز رقم بزند.

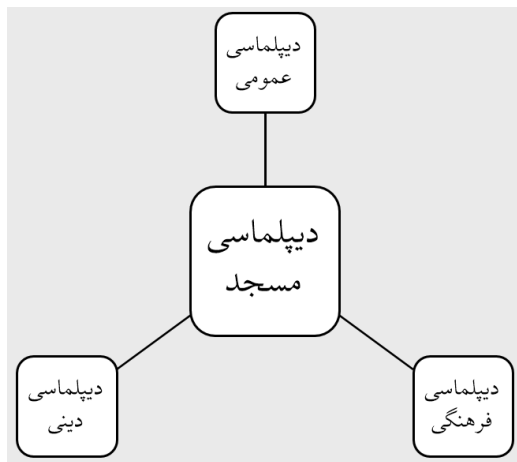
تبادل فرهنگی: تمام عناصر و مؤلفه‌های فرهنگ اسلامی که مدنظر جمهوری اسلامی ایران است، می‌تواند از طریق این‌گونه از دیپلماسی مورد استفاده و اهتمام واقع شود.

مبادلات آموزشی: درحالی‌که دو مورد قبل، ناظر به متن دینی و طبعاً با محتوای مذهبی یا متن فرهنگی بود، در این مورد، با تسری وجوه محتوایی و رویکردهای برون دینی، مباحث علمی نیز در جایگاه مکالمه و مباحثه واقع می‌شود. این امر نیز در قالب نوعی از دیپلماسی عمومی که از قضا امروزه مورد توجه زیاد سیاستمداران و سیاست‌گذاران واقع شده است، موسوم به «دیپلماسی مبادله‌ای آموزشی» قابل تحقق است. این مباحث علمی می‌تواند درباره علوم دینی، علوم انسانی اجتماعی و حتی

علوم مهندسی و پزشکی قابلیت تحقق داشته باشد. برای مثال، مسجد رم که توسط عربستان سعودی تأمین مالی می‌شود، بزرگ‌ترین مسجد در اروپا است و میزبان فعالیت‌ها و رویدادهای مختلف برای مسلمانان و غیرمسلمانان است.

ترویج پیام‌های بشردوستانه و ارزش‌های انسانی به‌سان صلح، عدالت و...: همسو با ادبیات جهانی رایج از سویی و جهت دفع و رفع سم‌پاشی‌های عموماً رسانه‌ای ناظر به اسلام هراسی، مساجد به‌عنوان مکان‌هایی که مردم به نماز جماعت می‌آیند، می‌توانند پیام‌های دینی مانند صلح، محبت و همبستگی را ترویج دهند. این پیام‌ها می‌توانند در تقویت روابط بین‌المللی و کاهش تنش‌ها مؤثر باشند. برگزاری رویدادهای خیریه‌ای و همکاری و تعامل اجتماعی ناظر به مخاطب محروم و نیازمند با لحاظ ابعاد فطرت در ادبیات دینی، می‌تواند زمینه تحقق این‌گونه نرم دیپلماسی با استفاده مسجد را فراهم سازد.

تسهیل دیپلماسی مردمی: مساجد مکان‌هایی هستند که مردم با یکدیگر در تماس هستند. این تعاملات می‌توانند به تبادل اطلاعات، تجربیات و دیدگاه‌ها در مورد مسائل داخلی و بین‌المللی کمک کنند. رویکردهای نوین در دیپلماسی عمومی که در هر دو طرف مسیر دوطرفه دیپلماسی، از مردم و برای مردم استفاده می‌کند، می‌تواند تجلی خود را در بستر مسجد به‌روشنی نمایان سازد. اساساً محوریت مسجد که دائرمدار مردم است و تأکیدات رهبران انقلاب که بر روی مسجد و مردم دارند، می‌تواند افق بینش ما در دیپلماسی عمومی در خصوص استفاده از مسجد را فرسنگ‌ها بگشاید.

شکل ۱. چارچوب‌بندی مفهومی دیپلماسی مسجد

دیپلماسی مسجد در کشورهای مسلمان

در این بخش، به سیاست‌ها و فعالیت‌های برخی از کشورهای مسلمان که می‌توان آن‌ها را ذیل «دیپلماسی مسجد» قرار داد، اشاره می‌شود. طبعاً بیان این موارد می‌تواند ما را در شناختن ظرفیت‌های مسجد برای دیپلماسی عمومی کشور کمک کند.

مساجد نه تنها محل عبادت مسلمانان، بلکه نماد نفوذ فرهنگی و سیاسی نیز هستند. در دهه‌های اخیر، چندین کشور از دیپلماسی مساجد برای گسترش حضور و ارتقای منافع خود در آفریقا و آسیای مرکزی استفاده کرده‌اند. این کشورها شامل عربستان سعودی، ترکیه، مالزی، قطر و امارات متحده عربی هستند که هر کدام برنامه و دیدگاه خاص خود را از اسلام دارند. در اینجا به تجربیات برخی کشورهای مسلمان اشاره می‌شود.

۴-۱. عربستان سعودی

عربستان سعودی، زادگاه اسلام و متولی اماکن مقدس آن، بیشترین فعالیت را در گسترش دکتترین محافظه‌کار و هابی خویش از طریق ساخت و ساز و تأمین مالی مساجد، مدارس و مراکز مذهبی داشته است. بر اساس گزارش فارین پالیسی، سعودی‌ها در دهه‌های گذشته حدود ۱۰۰ میلیارد دلار برای تبلیغات و هابیت هزینه کرده‌اند. عربستان سعودی می‌خواهد حامی اسلام جهانی باقی بماند. در عین حال، شیوه‌های تبلیغ و نفوذ آن‌ها متنوع است، از ساختن مساجد و مدارس، ایجاد و توزیع کتب درسی و تربیت ائمه تا تأمین مالی مراکز آموزشی و مؤسسات فرهنگی. بنیادهای خیریه سعودی از دهه ۹۰ در آسیای مرکزی فعال بوده و بودجه‌ای را برای ساخت و تعمیر صدها مسجد اختصاص داده است.

عربستان سعودی در ساخت مساجد در آسیای مرکزی نه مستقیم، بلکه از طریق حمایت مالی از سازمان‌های مختلف مشارکت می‌کند.

در مسیر اول، عربستان سعودی بنیادهای خیریه غیردولتی مختلف را تأمین مالی می‌کند. به‌عنوان مثال، عربستان سعودی از مجمع جهانی جوانان مسلمان (WAMY)^۱ حمایت مالی کرد که تا سال ۲۰۱۷، ۲۰۰ مسجد در قرقیزستان ساخته بود. بنا بر گزارش‌ها، این سازمان که در قرقیزستان ثبت شده است، بودجه ساخت حدود ۷۰ درصد مساجد این کشور را تأمین کرده است. در سال ۲۰۱۲، مسجد سلیمان تووکه در آن زمان به‌عنوان بزرگ‌ترین مسجد کشور شناخته می‌شد، با کمک مالی این مجمع و امارات متحده عربی در اوش ساخته شد.

فصلنامه علمی-پژوهشی
مطالعات فرهنگی ارتباطات

شماره نهم و هشتاد و هشت
سال بیست و پنجم
زمستان ۱۴۰۳

1. <http://www.wamy.co.za/>

تصویر ۱. مسجد سلیمان توو

میسر دوم: دوم، در دهه ۹۰، نمایندگان دیاسپورای آسیای مرکزی که در عربستان سعودی زندگی می‌کردند و در آنجا به بخاری‌ها معروف بودند، در فعالیت‌های حمایت مالی شرکت داشتند. ایجاد مؤسسات مذهبی در منطقه با کمک صندوق‌های وقفی که آن‌ها در اختیار داشتند لذا فعال شد. یکی از آن‌ها مسجد جامع شیخ زین الدین در تاشکند است که برای ۶۰۰۰ نمازگزار طراحی شده است که با هزینه‌های خیریه هم‌وطنان ازبک مکه ساخته شده است.

تصویر ۴. مسجد جامع شیخ زین الدین

مسیر سوم، ناظر به زمینه دیگری است که آن‌ها در قالب حمایت از کارآفرینان محلی، ایجاد روابط نزدیک با آن‌ها و سپس تشویق آن‌ها به سازماندهی نهادهای مذهبی انجام می‌دهند تا در نتیجه معمولاً سلفی‌گری و وهابیت را ترویج نمایند. به گفته اورلی بیاردا^۱، جنبش‌های سلفی‌گری فراملی با کارآفرینان قزاق همکاری می‌کنند. اگرچه قزاقستان روابط مختلفی را با عربستان سعودی حفظ می‌کند، عمدتاً از طریق کانال‌های کارآفرینی، شاخه‌های قزاق سلفی‌ها به ندرت کمک مالی مستقیم از عربستان سعودی دریافت می‌کنند. از طریق سلفی‌گری و حمایت از آن، ساخت مساجد و کار با کارآفرینان عربستان سعودی (و همچنین سایر کشورهای عربی خلیج فارس) به گسترش ایده‌هایی کمک می‌کند که عموماً در این کشور پذیرفته نشده‌اند.

به گفته ناظران بین‌المللی، دستیابی به نتایج مطلوب در آسیای مرکزی توسط «دیپلماسی مسجدی» عربستان سعودی دشوار است. دولت‌های آسیای مرکزی سکولار هستند. دولت‌های منطقه به دنبال کنترل روحانیت رسمی و مرجعیت آن‌ها در مساجد بزرگ هستند. نخبگان با گسترش دیدگاه‌های مذهبی مختلف که از خارج از کشور تبلیغ می‌شود، به‌ویژه سلفی‌گری و وهابیت توسط عربستان سعودی مخالف هستند. آن‌ها همچنین نسبت به مشارکت فعال دین در فرآیندهای سیاسی محتاط هستند. «دیپلماسی مساجد» که توسط عربستان سعودی در آسیای مرکزی انجام می‌شود، آن قدر که تصور می‌شود فرصت‌های زیادی ندارد و درحالی‌که به نظر می‌رسد رقیبش، ترکیه، در اینجا پیروز است، اما با موانعی نیز مواجه است (Ikromov, 2020).

تشریح برخی گونه‌های اقدامات این کشور به شرح زیر است:

دیپلماسی مسجد: عربستان سعودی به صورت فعال در آنچه کارشناسان «دیپلماسی مسجد» می‌نامند، وارد شده است. این ورود، در وهله اول شامل: حمایت مالی مادی از ساخت و تعمیر مساجد در سراسر جهان از سویی و همچنین راه‌اندازی مدارس و مراکز مذهبی از طریق بنیادهای خیریه مختلف است.

نفوذ وهابیت: سعودی‌ها در طول دهه‌های گذشته تقریباً ۱۰۰ میلیارد دلار را صرف تبلیغات وهابیت کرده‌اند. تلاش آن‌ها با ترویج تفسیر خود از اسلام از طریق مساجد، مدارس، کتب درسی، تربیت امام و مؤسسات فرهنگی، حامیان اسلام جهانی همراه بوده است.

تأثیر در آسیای مرکزی: پس از فروپاشی شوروی، کشورهای آسیای مرکزی با کمبود مساجد مواجه شدند. عربستان سعودی و ترکیه برای کمک به ساخت مساجد وارد عمل

شدند و عربستان سعودی به‌ویژه فعال بود. علیرغم برخی مقررات، مساجد تحت حمایت خارجی همچنان در ژئوپلیتیک منطقه نقش دارند.

۲-۴- ترکیه

ترکیه به‌عنوان یکی از رهبران منطقه‌ای در حال ساختن تعداد زیادی مسجد در سرتاسر جهان از جمله ده‌ها مسجد در آفریقا، اروپا و آمریکا است. به‌ویژه مسجدی که باکمک ترکیه در سال ۲۰۱۶ در ایالات‌متحده ساخته شده است به‌عنوان بزرگ‌ترین مرکز اسلامی در نیمکره شمالی شناخته شده است.

صدها بنیاد خیریه در ترکیه از ساخت مساجد در اروپا و آفریقا و همچنین در آسیای مرکزی حمایت می‌کنند. فعالیت‌های خیریه ترکیه در رابطه با ساخت مساجد در قرقیزستان بیشتر از سایر نقاط آسیای مرکزی مشاهده می‌شود. ترکیه، از طریق اداره قدرتمند امور مذهبی خود، دیانت^۱، به‌طور فعال در تأمین مالی سازمان‌هایی با تمرکز بر آموزش دینی و ساخت مدارس، مساجد و مدارس در سراسر قرقیزستان مشارکت دارد. یکی از بزرگ‌ترین مساجد آسیای مرکزی در تاریخ ۲ سپتامبر ۲۰۱۸ توسط رئیس‌جمهور سابق قرقیزستان سورونبای جین بیکوف و رئیس‌جمهور ترکیه رجب طیب اردوغان در بیشکک افتتاح شد. این مسجد که بر اساس سنت معماری عثمانی طراحی شده است، باکمک ترکیه ساخته شده است.

تصویر ۴. مسجد جامع بیشکک

به گفته کارشناسان مرکز تحقیقات الجزیره، اگر در نظر بگیریم که رقابتی در منطقه آسیای مرکزی برای اجرای «دیپلماسی مسجد» وجود دارد، فرصت‌های ترکیه در اینجا بیشتر است؛ زیرا گزینه پیشنهادی ترکیه برای مساجد و مؤسسات مذهبی در مقایسه با آموزه‌های وهابی عربستان سعودی ارجحیت دارد و از نظر تاریخی بیشتر به رهبری منطقه نزدیک است. برخلاف مکتب حنبلی محافظه‌کار که اساس وهابیت را تشکیل می‌دهد، مکتب حنفی که در آسیای مرکزی و ترکیه گسترده است، نسبتاً لیبرال است و آزادی بیشتری در تفسیر قوانین دینی می‌دهد.

ترکیه با تأکید بر میراث عثمانی و پیوندهای فرهنگی خود با جهان اسلام، رویکرد معتدل‌تر و فراگیرتری را برای دیپلماسی مساجد اتخاذ کرده است. اداره امور مذهبی ترکیه (دیانت) بودجه ساخت بیش از ۱۰۰ مسجد و مؤسسه آموزشی را در ۲۵ کشور در سراسر جهان از جمله کشورهای آفریقایی جیبوتی، غنا، بورکینافاسو، مالی و چاد^۲ تأمین کرده است.

ترکیه همچنین به بازسازی مسجد همبستگی اسلامی در موگادیشو، پایتخت سومالی، بزرگ‌ترین مسجد در شاخ آفریقا کمک کرد. ترکیه می‌خواهد خود را به‌عنوان یک قدرت اسلامی و الگوی دموکراسی و توسعه برای جهان اسلام متمایز کند. فعالیت‌های ناظر به دیپلماسی مسجد توسط ترکیه را می‌توان در مواردی به شرح زیر جستجو کرد: فرصت‌های وسیع‌تر: دیپلماسی مساجد ترکیه در آسیای مرکزی به‌عنوان ابزار تکمیلی در سیاست خارجی تلقی می‌شود. درحالی‌که ترکیه برای نفوذ با سایر کشورها رقابت می‌کند، به دلیل روابط تاریخی و فرهنگی با منطقه، فرصت‌های گسترده‌تری دارد. نمایندگی بصری: معماری مساجد در ترکیه اغلب نه‌تنها معنویت اسلامی را منعکس می‌کند، بلکه به‌عنوان بازنمایی بصری میراث فرهنگی و هویت ملی عمل می‌کند. در این معنا، ترکیبی از هویت دینی و ملی را شاهدیم.

۴-۳- مالزی

مساجد نقش‌های چندوجهی در دیپلماسی عمومی ایفا می‌کنند، از تبلیغ مذهبی گرفته تا نمایندگی فرهنگی، بسته به کشور و منافع ژئوپلیتیک آن. معماری مساجد در مالزی در وجهی غالب واجد رویکرد معنویت اسلامی است. البته شایان ذکر است که مساجد مالزی به‌جای تمرکز بر عملکرد مذهبی، بر تأثیر بصری و اهمیت فرهنگی خود تأکید دارند. به‌طور خلاصه، مالزی یکی از کشورهایی است که از این روش بهره می‌برد و مساجد زیبا و متنوعی را در سراسر خود ساخته است. این مساجد نه‌تنها مکانی برای

عبادت و نماز مسلمانان هستند، بلکه نشانه‌ای از هویت، تاریخ و فرهنگ این کشور نیز محسوب می‌شوند. مالزی با ساخت مساجدی که الهام‌گیری از سبک‌های معماری مختلف اسلامی دارند، سعی دارد تنوع و انسجام اسلام را به جهان نشان دهد. برخی از معروف‌ترین مساجد مالزی عبارت‌اند از:

– مسجد کریستالی^۱: این مسجد در جزیره مصنوعی وان من در شهر کوالا ترنگانو قرار دارد و از شیشه و فولاد ضدزنگ ساخته شده است. این مسجد که در سال ۲۰۰۸ افتتاح شد، اولین مسجد هوشمند دنیا است و دارای امکاناتی مانند اینترنت بی‌سیم، سیستم صوتی و نورپردازی پیشرفته و نمایشگاه‌های تاریخی و فرهنگی است.^۲ مسجد ملی^۳: این مسجد در شهر کوالالامپور واقع شده و در سال ۱۹۶۵ تأسیس شد. این مسجد ظرفیت ۱۵ هزار نفر را دارد و دارای یک گنبد آبی با ۱۸ برش است که نماد ۱۳ ایالت مالزی و ۵ ستون اسلام است. این مسجد با الهام از معماری مدرن و سنتی اسلامی طراحی شده است.

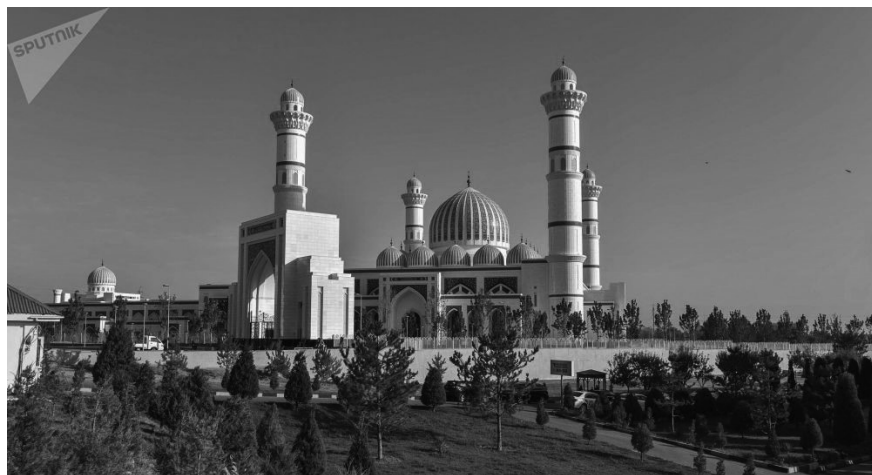
مسجد آبی شاه علم^۴: این مسجد در شهر شاه علم در ایالت سلانگور قرار دارد و بزرگ‌ترین مسجد مالزی و دومین مسجد بزرگ آسیا است. این مسجد در سال ۱۹۸۸ افتتاح شد و دارای چهار مناره به ارتفاع ۱۴۲ متر و یک گنبد آبی به قطر ۵۱ متر است. این مسجد ظرفیت ۲۴ هزار نفر را دارد و از سبک‌های معماری مغولی، ترکی و مالایی الهام گرفته است.

۴-۴- قطر

موسسه خیریه قطر که در سال ۱۹۹۲ تأسیس شد، از ساخت ۷۸۹۶ مسجد در سراسر جهان تا به امروز خبر داده است. بیش از صد سازمان خیریه در کشور قطر در سال‌های اخیر بودجه ساخت مساجد و مدارس، حمایت از آموزش دینی و حمایت از سازمان‌های مذهبی مختلف در سراسر جهان را تأمین کرده‌اند، علی‌رغم این واقعیت که سازمان‌هایی که آن‌ها تأمین مالی می‌کنند، گاه نماینده گروه‌های تندروی اسلامی هستند. قطر در سیاست خارجی خود به تبلیغات اسلام سیاسی و رقابت با رقبای منطقه‌ای‌اش برای نفوذ توجه دارد؛ بنابراین، این کشور یک کشور فعال در «دیپلماسی مساجد» محسوب می‌شود. علیرغم اینکه قطر در اجرای سیاست خارجی در آسیای

1. Crystal Mosque
2. <https://mosqopedia.org/en/mosque/1098>
3. National Mosque
4. Sultan Salahuddin Abdul Aziz Mosque

مرکزی فعال نیست، «دیپلماسی مسجد» آن در منطقه به نتایج ملموسی منجر شده است. دولت قطر از ساخت چندین مسجد بزرگ در منطقه حمایت مالی کرده است. آن‌ها به‌ویژه ۷۰ میلیون دلار برای ساخت مسجد مرکزی دوشنبه در تاجیکستان که گفته می‌شود بزرگ‌ترین مسجد در کشورهای مستقل مشترک‌المنافع است، اختصاص دادند. این مسجد که مجموع هزینه آن ۱۰۰ میلیون دلار است، می‌تواند به‌طور هم‌زمان ۱۱۵ هزار نمازگزار را در خود جای دهد.

تصویر ۴. مرکز فرهنگی اسلامی نور

دولت قطر همچنین بودجه ساخت مرکز فرهنگی اسلامی نور آستانه را تأمین کرد. این مرکز شامل مسجد نور آستانه، مرکز تحقیقات اسلامی و یک مؤسسه آموزشی مذهبی است که برای ظرفیت پنج هزار نفر طراحی شده است، در سال‌های اخیر، دولت قطر از ساخت بیش از ۳۰ مسجد و مؤسسه آموزشی مذهبی در قرقیزستان حمایت مالی کرده است. حمایت قطر از مساجد و سایر نهادهای مذهبی با سیاست‌های ترکیه و عربستان سعودی متفاوت است. همان‌طور که در بالا ذکر شد، قطر یک کشور فعال در فرآیندهای ژئوپلیتیکی در منطقه نیست؛ و سرمایه‌گذاری زیادی در بازارهای منطقه‌ای ندارد. به‌عنوان مثال، در سال ۲۰۰۹ میلادی ۷۰ میلیون دلار برای ساخت مسجد در شهر دوشنبه اختصاص داد، هرچند به گفته وزارت امور خارجه تاجیکستان، در سال ۲۰۱۴ حجم مبادلات تجاری متقابل این دو به ۶۰ هزار دلار هم نرسید. قطر شریک تجاری اصلی تاجیکستان نیست. در عین حال، تاجیکستان اهمیت استراتژیک

مهمی برای قطر ندارد. در مورد قزاقستان، البته شرایط متفاوت است. تجار در قطر علاقه‌مند به شرکت در پروژه‌های انرژی و سایر پروژه‌های اقتصادی در قزاقستان هستند، بنابراین در رویدادهای خیریه و پروژه‌های مالی مختلف شرکت می‌کنند. با ذکر این مثال‌ها، پیوند میان سیاست (دیپلماسی)، اقتصاد (ثروت) و دین (مسجد) در قالب دیپلماسی مسجد روشن‌تر به نظر می‌رسد. در مورد قرقیزستان، وضعیت حتی جدی‌تر است. امروز این دولت در حال برقراری روابط و روابط نزدیک با همه کشورهای عرب خلیج فارس از جمله قطر است. به گفته یک تحلیلگر از قرقیزستان گاربوزاروفا،^۱ وجوه سخاوتمندانه‌ای که قطر و عربستان سعودی در قرقیزستان سرمایه‌گذاری می‌کنند، نگران‌کننده است. از آنجاکه به‌خوبی شناخته شده است که در سال‌های اخیر هر دو کشور از گروه‌های اسلام‌گرا رادیکال برای دستیابی به اهداف ژئوپلیتیکی خود حمایت کرده‌اند. این کشورها به ساخت مساجد در جنوب قرقیزستان کمک مالی می‌کنند. نگرانی این واقعیت است که دولت قطر پس از وقایع «بهار عربی» در خاورمیانه به همکاری با گروه‌های اسلام‌گرای تندرو متهم شد. به‌ویژه، صحبت‌هایی در مورد ارتباط آن با سازمان‌های تروریستی بین‌المللی مانند اخوان المسلمین، القاعده و دولت اسلامی وجود دارد.

نتیجه‌گیری

مطابق با آنچه در بخش مفهومی به‌صورت متمرکز بر دیپلماسی عمومی، دیپلماسی فرهنگی، دیپلماسی دینی آمد از سویی و پرداختن به نهاد مسجد به‌مثابه نهادی چندکارکردی از سویی دیگر، تلاقی و تعاطی دیپلماسی عمومی در عرصه عینی که وجه دینی داشته باشد، با مسجد به‌مثابه نهادی که از اساس دینی است در قالب دیپلماسی مسجد نمایان شد. در نمایانگی، روشن می‌شود که مسجد با لحاظ کارکرد و خوانشی که از متون دینی برآمده است، ظرفیت بسیار خوبی را جهت استفاده در دیپلماسی عمومی داراست. این ظرفیت برخاسته از همسویی کامل میان دیپلماسی فرهنگی و مسجد است. آن‌چنان‌که پیش‌تر آمد، کلیدواژه‌های «مردم‌کشور مقصد، توده‌های مردم» به‌عنوان مخاطب دیپلماسی عمومی، «اطلاع‌رسانی، آگاهی‌بخشی، اثرگذاری و اقناع» به‌مثابه اهداف و نتایج دیپلماسی عمومی در ادبیات سیاستی دیپلماسی عمومی نوین دقیقاً همسو با کارکردهای است که از یک مسجد خوب، فعال و اثرگذار انتظار می‌رود. به بیانی دیگر، با افق‌گشایی در نگرستن به مسجد، از

سطح محلی، شهری (جامع) و حتی ملی، می‌توان به مسجد از منظری بین‌المللی و همسو با منظر دیپلماسی عمومی نگاه کرد. در مجموع می‌توان چنین نتیجه گرفت که «دیپلماسی مسجد» از گونه‌های بسیار مؤثر بر جوامع محلی و ژئوپلیتیک مناطق در عرصه بین‌المللی می‌باشد. از یک سو، دیپلماسی مسجد می‌تواند زیرساخت‌ها، آموزش و خدمات اجتماعی مورد نیاز برای جمعیت مسلمان، به‌ویژه در مناطق فقیر و پُرحاشیه را فراهم سازد. دیپلماسی مسجد هم‌چنین می‌تواند در سطح فراملی، اسباب ترویج صلح در معنای عام انسانی را ترویج نماید و هم‌چنین در سطح اسلامی زمینه گفت‌وگوی میان‌فرهنگی و همکاری میان فرقه‌ها و مکاتب مختلف اسلامی را تقویت کند که این مهم از منظر وحدت درون دینی و بین‌مذهبی، بسیار مهم و حیاتی خواهد بود. از سوی دیگر، دیپلماسی مسجد می‌تواند در کاستن و زدودن تنش‌ها و اختلافات بین مسلمانان محلی و دولت‌های میزبان و کشورهای حامی نقش مهم و مؤثری را ایفاء نماید. دیپلماسی مسجد هم‌چنین می‌تواند برای پیشبرد برنامه‌های سیاسی و ایدئولوژی‌هایی که ممکن است با ارزش‌ها و منافع محلی هماهنگ نباشد، مورد استفاده قرار گیرد و به‌عنوان ابزاری بس مهم در سیاست خارجی مورد توجه، طراحی و پیاده‌سازی واقع شود.

در دیپلماسی، مساجد به‌عنوان ظرفیت‌های مهمی در تعاملات بین‌المللی مطرح هستند. این مساجد نقش‌های متعددی را ایفا می‌کنند:

* پل ارتباطی و فرهنگی

- مساجد به‌عنوان مراکز مذهبی و فرهنگی، مکان‌هایی برای تبادل اطلاعات، فرهنگ‌ها و ارتباطات میان کشورها هستند.
- با تسری دیپلماسی زیارت، مسافرت‌های زیارتی به مساجد، فرصتی برای آشنایی با فرهنگ و زندگی مردم کشورهای مختلف ایجاد می‌کند.

* ترویج صلح و دیپلماسی فرهنگی

- مساجد مکان‌هایی برای ترویج صلح، دیالوگ و تعامل میان مذاهب و اقوام هستند.
- اجرای مراسم مذهبی و فرهنگی در مساجد، فرصتی برای تبادل نظر و تقویت روابط فرهنگی میان کشورها ایجاد می‌کند.

* توسعه گردشگری مذهبی

- مساجد به‌عنوان مقدس‌ترین مکان‌ها در جوامع، جذب گردشگران زیارتی را تسهیل می‌کنند.

- این گردشگری مذهبی، فرصتی برای تبادل فرهنگی، اقتصادی و توسعه روابط ملی و مردمی میان کشورها فراهم می‌کند.
- به‌طور کلی، مساجد به‌عنوان نمادهای فرهنگی و مذهبی، در تقویت دیپلماسی فرهنگی و تعاملات بین‌المللی نقش مهمی دارند.

جدول ۴. هم‌نشینی دیپلماسی عمومی، دین و مسجد

دیپلماسی مسجد			
مسجد	دین	دیپلماسی عمومی	
بینش	اعتقادات	مردم کشور مقصد (توده‌های مردم)	مخاطب
گرایش	اخلاق		
کش	احکام	اطلاع‌رسانی آگاهی بخشی اثرگذاری و اقتناع	اهداف و نتایج

دیپلماسی مساجد پدیده‌ای پیچیده و پویا است که نشان‌دهنده تنوع و رقابت جهان اسلام است. این امر احتمالاً در آینده ادامه خواهد یافت و تشدید خواهد شد، زیرا کشورهای بیشتری به دنبال اثبات نفوذ و هویت خود در عرصه جهانی هستند؛ بنابراین نظارت و درک انگیزه‌ها و آثار دیپلماسی مساجد و تعامل سازنده و محترمانه با آن مهم است.

در پایان، به برخی از ایده‌ها یا پیشنهادها برای پژوهش‌های نظری و کاربردی آتی اشاره می‌شود:

سطح نظری (بنیادین): در این سطح عنایت به رابطه شناسی مفاهیم بنیادین دین و سیاست خارجی، دین و دیپلماسی عمومی، تبلیغ دین و دیپلماسی عمومی در قالب نظریات و رویکردهای نظری باید مورد توجه قرار گیرد. دکتترین جمهوری اسلامی در این سطح باید با مراجعه به آراء رهبران انقلاب تدوین شود. مطالعه تطبیقی رویکردهای اسلامی ایرانی با رویکردهای عمدتاً غربی در این سطح می‌تواند مبنای، مفاهیم و رویکردهای نظری را به نیکی تبیین و تحلیل نماید.

سطح سیاستی (میانی): تدوین سند/سیاست بین‌المللی شدن مساجد در فضای حقیقی و نیز فضای مجازی می‌تواند در این سطح جای بگیرد. اساساً خوانش بین‌المللی و ظرفیت‌سنجی مسجد در عرصه دیپلماسی عمومی در فضای سیاست‌گذاری باید همسو با سیاست داخلی و خارجی مورد توجه واقع شود. این سند باید ضمن بهره‌گیری از سطح نظری (دکتترین) در راهبردهای گزینش مساجد و اعطاء پیوست بین‌المللی در

زمره کارکردهای مسجد در وهله اول، چینش بین‌المللی‌سازی آن‌ها در وهله دوم در سطح سیاستی را باید مدنظر قرار دهد. تکفل راهبری این حوزه در قالب نهادی مستقل (نظر به اهمیت و اثرگذاری آن و نمونه‌های موفق خارجی) یا وابسته به بخش‌های مربوط در بخش دولتی به‌سان وزارت فرهنگ و اسلامی، نیز خود امری سیاستی و راهبردی است که باید در مورد آن اندیشید. همچنین نقشه‌نگاری نهادی این حوزه نیز باید در همین سطح انجام پذیرد. در این معنا، انواع نهادهای مرتبط باید نقش و جایگاه خویش را در نقشه دیپلماسی مسجد کشور بدانند و بیابند.

سطح کاربردی (عینی): ایجاد جنبش و پویش‌هایی در زمینه تربیت دیپلمات دینی با محوریت مسجد برای خارجی‌ها (با رعایت هدف‌گذاری) از سویی و تولید محتوا با نظم و نظام بین‌المللی از مواردی است که می‌تواند در قالب آموزش، اطلاع‌رسانی و اثرگذاری (همسو با اهداف دیپلماسی عمومی) به‌صورت مهارت‌آموزانه در این سطح مورد توجه قرار گیرد.

ترکیب این سه سطح باید خود را در این نماد نمایان سازد که جمهوری اسلامی ایران با استعانت از دیپلماسی مسجد، می‌خواهد خود را (ملیت) و اسلام (دیانت) را در چه وجه ترکیبی ممتازی به جهانیان بشناساند؟

مساجد، میزبان گفتگوهای بین‌مذهبی و دینی: مساجد می‌توانند میزبان گفتگوهای بین رهبران مذهبی، دانشگاهیان، فعالان مدنی و دیگر افراد ذی‌نفوذ از ادیان مختلف باشند تا به تبادل نظر در مورد مسائل مشترک، مانند صلح، عدالت اجتماعی و حقوق بشر بپردازند. این گفتگوها می‌تواند به ایجاد اعتماد و درک متقابل بین جوامع مذهبی مختلف کمک کند. حضور در مساجد و تجربه مستقیم تعامل با فضا و افراد مسجدی، در تصحیح و ترسیم تصویر مثبت از مسجد و دین و در نتیجه سیاست در کشور ایران، نقشی مؤثر خواهد داشت.

- ترویج صلح: مساجد می‌توانند با برگزاری سمینارها، کارگاه‌های آموزشی و برنامه‌های آموزشی برای کودکان و بزرگسالان، آموزه‌های صلح و درک متقابل را ترویج کنند. این برنامه‌ها می‌تواند به آموزش مردم در مورد ادیان مختلف، حل مناقشات به‌صورت مسالمت‌آمیز و ترویج همزیستی مسالمت‌آمیز بپردازد. چنین مفهومی که در شعور عامه کنونی جهانیان برجسته و از قضا مورد توجه دین اسلام هم بوده است، می‌تواند زمینه ارتباطات سالم و مفید را برای جذب و

اثرگذاری که همانا از اهداف دیپلماسی عمومی است، فراهم سازد.

- ایجاد پل بین فرهنگ‌ها: مساجد می‌توانند به‌عنوان پل بین فرهنگ‌های مختلف عمل کنند و به تبادل ایده‌ها و ارزش‌ها بین جوامع مختلف کمک کنند. این امر می‌تواند از طریق برنامه‌های تبادل فرهنگی، سفرهای مذهبی و همکاری‌های بین مذهبی انجام شود. ظرفیت چندفرهنگی موجود در داخل خود ایران، می‌تواند چتری از تنوع فرهنگی و ارتباطات میان فرهنگی را برای مخاطبان خارجی نمایش دهد.

- حمایت از پناهندگان و مهاجران: مساجد می‌توانند به پناهندگان و مهاجران در ادغام در جوامع جدید، یادگیری زبان جدید، یافتن شغل و دسترسی به خدمات موردنیازشان کمک کنند. این امر می‌تواند به کاهش تنش‌های اجتماعی و ترویج انسجام اجتماعی کمک کند.

- استفاده از دیپلماسی برای حل مناقشات مربوط به مسجد: مذاکره با مقامات دولتی: دیپلماسی می‌تواند برای حل مناقشات مربوط به ساخت‌وساز یا استفاده از مساجد با مقامات دولتی مورد استفاده قرار گیرد. این امر می‌تواند شامل مذاکره در مورد قوانین و مقررات مربوط به ساخت‌وساز مساجد، حل اختلافات مربوط به مجوزهای ساخت‌وساز و ترویج گفتگوی بین مقامات دولتی و جوامع مسلمان باشد.

ایجاد ائتلاف‌های بین مذهبی: ائتلاف‌های بین مذهبی می‌توانند برای ترویج درک و همکاری بین جوامع مختلف مذهبی و حل مناقشات مربوط به مساجد از طریق گفتگو و مذاکره مورد استفاده قرار گیرند. این ائتلاف‌ها می‌توانند شامل رهبران مذهبی، دانشگاهیان، فعالان مدنی و دیگر افراد ذی‌نفوذ از ادیان مختلف باشند.

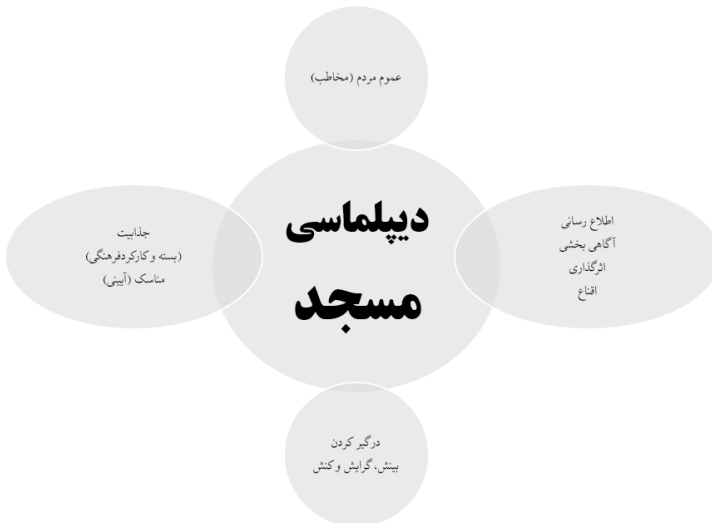
استفاده از ابزارهای حقوقی: در برخی موارد، ممکن است از ابزارهای حقوقی برای حل مناقشات مربوط به مساجد استفاده شود. این امر می‌تواند شامل شکایت به مراجع قانونی، استفاده از قوانین ضد تبعیض و پیگیری دعاوی حقوق بشری باشد.

- ایجاد یک شبکه جهانی از مساجد برای صلح: این شبکه می‌تواند به ترویج گفتگوی بین مذهبی، صلح و درک متقابل در سراسر جهان کمک کند. این شبکه می‌تواند شامل مساجد از کشورهای مختلف، سازمان‌های بین‌المللی مذهبی و دیگر ذینفعان باشد.

- توسعه برنامه‌های آموزشی برای دیپلمات‌های مذهبی: این برنامه‌ها می‌تواند

به دیپلمات‌های مذهبی در درک بهتر دین و فرهنگ‌های مختلف و همچنین مهارت‌های لازم برای حل مناقشات مربوط به مذهب کمک کند. این برنامه‌ها می‌تواند شامل دوره‌های آموزشی در مورد دیپلماسی مذهبی، حل مناقشات، حقوق بشر و گفتگوی بین مذهبی باشد.

● حمایت از تحقیقات در مورد دیپلماسی مذهبی: تحقیقات بیشتر می‌تواند به درک بهتر نقش مذهب در دیپلماسی و نحوه استفاده از دیپلماسی برای حل مناقشات مربوط به مذهب کمک کند. این تحقیقات می‌تواند شامل مطالعات موردی، تجزیه و تحلیل داده‌ها و نظرسنجی‌ها در قالب انواع روش‌های کمی و کیفی صورت پذیرد.

شکل ۲. دیپلماسی مسجد

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Mohammad Hosein Shoaee <https://orcid.org/0000-0001-9701-3585>

منابع و مآخذ

- اسپوزیتو، جان لی (۱۳۸۸). اسلام و غرب: صدای گفتگوی مسلمانان، ترجمه عسگر قهرمان‌پور، در کتاب *دین و روابط بین‌الملل*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی اجتماعی.
- اسنایدر، جک (۱۳۹۳). *دین و نظریه روابط بین‌الملل*، ترجمه عبدالعلی قوام و رحمت حاجی منیه، تهران: نشر علم.
- بشیر، حسن، صافی اصفهانی، علی‌اکبر و صافی اصفهانی، محمودحید (۱۳۹۵). ارتباطات میان ادیانی (تعریف، مفاهیم، جایگاه). *دوفصلنامه علمی پژوهشی الهیات تطبیقی*. ۶(۱۴)، ۱۷-۳۸.
- DOR:20.1001.1.20089651.1394.6.14.2.2
- خانی، محمدحسن (۱۳۸۴). دیپلماسی فرهنگی و جایگاه آن در سیاست خارجی کشورها. *دوفصلنامه دانش سیاسی*. ۱(۲)، ۱۳۵-۱۴۸.
- DOI:10.30497/PK.2005.74
- دونوکویل، الکسی (۱۳۸۲). *تحلیل دموکراسی در امریکا*، ترجمه رحمت‌الله مقدم مراغه‌ای، تهران: فردوس.
- دهشیری، محمدرضا (۱۳۹۳). *اصول و مبانی دیپلماسی اسلامی*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- علیخانی، علی‌اکبر (۱۳۸۸). مقدمه کتاب پدیده‌های دینی فراملی. در کتاب *دین و روابط بین‌الملل*. عسگر قهرمان‌پور. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی اجتماعی.
- فرخی، میثم (۱۳۹۳). سیاست‌گذاری فرهنگی مطلوب مسجد از دیدگاه مقام معظم رهبری در جمهوری اسلامی ایران. *فصلنامه مطالعات راهبردی مسجد*. ۱۷(۶۵)، ۳۳-۵۵.
- DOR:20.1001.1.1735501.1393.17.65.2.3
- فوکس، جانانان و شموئل ساندلر (۱۳۸۸). پدیده‌های دینی فراملی. در کتاب *دین و روابط بین‌الملل*. عسگر قهرمان‌پور. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی اجتماعی.
- کوبالکوا، وندولکا (۱۳۸۸). به سوی الهیات سیاسی بین‌الملل. در کتاب *دین و روابط بین‌الملل*. عسگر قهرمان‌پور. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی اجتماعی.
- گیلبوا، ایوان. (۱۳۸۸). *ارتباطات جهانی و سیاست خارجی*، ترجمه حسام‌الدین آشنا و محمدصادق اسماعیلی، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- موظف رستمی، محمدعلی (۱۴۰۱). *ژئوپلتیک و مسجد (دیپلماسی مسجد)*. تهران: انتشارات پرهیب.
- هابرماس، یورگن (۱۳۸۸). دین در حوزه عمومی. در کتاب *دین و روابط بین‌الملل*. عسگر قهرمان‌پور. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی اجتماعی.

Alikhani, Ali Akbar (1388) Introduction to the book Transnational Religious Phenomena. In the book *Religion and International Relations*. Asgar Kahramanpour. Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies. [In Persian]

Bashir, Hassan, Safi Esfahani, Ali Akbar and Safi Esfahani, Mohammad Vahid (2016) Interreligious communication (definition, concepts, position). *Biannual scientific research journal of comparative theology*. 6(14), 17-38. [In Persian]

- Brown, D. S. (Ed.). (2013). *A communication perspective on interfaith dialogue: Living within the Abrahamic traditions*. Rowman & Littlefield.
- Cooper, Andrew. F., Heine, J., & Thakur, R. (Eds.). (2013). *The Oxford handbook of modern diplomacy*. Oxford University Press.
- Deshiri, Mohammad Reza (2013) *Principles and foundations of Islamic diplomacy*. Tehran: Imam Khomeini (pbuh) editing and publishing institute. [In Persian]
- De Toqueville, Alexey (2012) *Analysis of democracy in America* (translation by Rahmatullah Moghadam Maragheh). Tehran: Ferdous. [In Persian]
- Espósito, John Lee. (1388) Islam and the West: the voice of Muslims' conversation (translated by Asgar Kahramanpour). In the book *Religion and International Relations*. Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies. [In Persian]
- Farrokhi, Meisham (2013) Desirable cultural policies of the mosque from the point of view of the Supreme Leader in the Islamic Republic of Iran. *Mosque Strategic Studies Quarterly*. 17(65), 33-55. [In Persian]
- Fuchs, Jonathan and Shmuel Sandler (2008) Transnational Religious Phenomena. In the book *Religion and International Relations*. Asgar Kahramanpour. Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies. [In Persian]
- Gilboa, Ethan. (2008), *Global Communication and Foreign Policy* (translated by Hossamuiddin Ashna and Mohammad Sadegh Esmaili), Tehran: Imam Sadegh University (AS). [In Persian]
- Habermas, Jürgen (2008) Religion in the Public Sphere. In the book *Religion and International Relations*. Asgar Kahramanpour. Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies.
- Hayden, C. (2015). US Public Diplomacy: A Model for Public Diplomacy Strategy in East Asia?. In *Understanding Public Diplomacy in East Asia: Middle Powers in a Troubled Region* (pp. 211-238). New York: Palgrave Macmillan US..
- Gonul, Tol. 2019. "Turkey's Bid for Religious Leadership." Foreign Affairs, January 10. <https://www.foreignaffairs.com/articles/turkey/2019-01-10/turkeys-bid-religious-leadership>. (February 22, 2024).
- Ikromov, S. (2020). *Mosque Diplomacy in Central Asia: Geopolitics Beginning with the Mihrab. Voices on Central Asia*. Pobrane z: <https://voicesoncentralasia.org/mosque-diplomacy-in-central-asia-geopolitics-beginning-with-the-mihrab>.
- Khani, Mohammad Hassan (2004) Cultural diplomacy and its place in the foreign policy of countries. *Biannual political knowledge*. 1(2), 135-148. doi:10.30497/pk.2005.74. [In Persian]
- Kobalkova, Vandolka (2008) Towards International Political Theology. In the book *Religion and International Relations*. Asgar Kahramanpour. Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies [In Persian]
- Lehmann & McLarren (2023) Faith-Based Diplomacy as a New (and Old) Practice in Foreign Policy: Concepts and Cases. In *The Palgrave Handbook of Diplomatic Thought and Practice in the Digital Age*.

- Marsden, L. (2011). Religion, identity and American power in the age of Obama. *International Politics*, 48(2-3), 326-343.
- Minute, Turkish (2021) *Turkey: from common heritage to security and mosque diplomacy in Central Asia*. [Opinion] Turkey: from common heritage to security and mosque diplomacy in Central Asia - Turkish Minute
- Mustaf Rostami, Mohammad Ali (1401) *Geopolitics and Mosque (Masjid Diplomacy)*. Tehran: Parhaib Publications. [In Persian]
- Seibert, Thomas (2015) *Turkey's mosque-building diplomacy* - Al-Monitor. <https://www.al-monitor.com/originals/2015/02/turkey-mosque-building-soft-power.html>.
- Signitzer, Benno H. and Coombs, Timothy (1992) Public Relations and Public Diplomacy. Conceptual Convergences. *Public Relations Review* 18 (2), 137-147.
- Snyder, Jack (2011) *Religion and International Relations Theory* (Religion, Culture, and Public Life). Columbia University Press.
- Snyder, Jack (2013) *Religion and theory of international relations* (translated by Abdul Ali Qawam and Rahmat Haji Maniyeh). Tehran: Nashralam. [In Persian]

تارنماها:

<https://farsi.khamenei.ir/>

<https://www.mehrnews.com/news/5909007/>

<https://www.irna.ir/news/85213694/>

<https://www.irna.ir/news/85250527/>

<https://www.isna.ir/news/1400031712105/>

<https://www.masjed.ir/fa/article/258/>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

